

Luktevannshus og snusdåser

Om stank og duft og odørenes materialitet

Marit Elida Angell Berg

Norsk Folkemuseum

marit.berg@norskfolkemuseum.no

Abstract

The article discusses human beings' concept of smell in Europe and Norway during the time period 1770 to 1820. It particularly focuses on the perception of fragrance and stench. The basis for the discussion is two small and decorative artifacts from Norsk Folkemuseum's collections: a scent container and a snuff box, both in silver. These types of items were often used to exchange gifts between a man and a woman at engagements or weddings. Earlier research on these artifacts has focused on aspects like shape, style, material properties or their significance as gifts. This article takes on a more in-depth analysis to reveal in what types of cultural settings scent containers and snuff boxes were used. In order to understand why scent containers and snuff boxes were used, it is necessary to know the types of scents people of that era were surrounded by. Likewise, knowledge of the actual scent of the content in the scent containers and snuff boxes is necessary. The article discusses whether scent containers and snuff boxes were used in different social classes, and whether both men and women used them. The article concludes that scent containers and snuff boxes were used in situations that required protection from stench, both in the private and the public sphere. Stench was associated with disease, and containers filled with different scented substances had significance in the context of health and hygiene. Filled with enchanting fragrances, these containers have been both useful and pleasant to have. Scent containers and snuff boxes, as well as their fragranced content have also indicated social distinctions between the different social classes.

Keywords

*Scent containers,
snuff boxes,
stench,
fragrance,
class distinctions*

I Norsk Folkemuseums gjemmer finnes en samling gjenstander som kan knyttes til lukt. En gruppe gjenstander i denne "luktsamlingen" er luktevannshus, en annen er snusdåser. Luktevannshusene teller til sammen 116 stykker. Snusdåsene er det enda flere av, 190 i alt. Luktevannshusene er alle laget av sølv, mens snusdåsene er laget av

forskjellige slags materialer, som tinn, messing, kobber, blikk, sølv, elfenben, og ulike harde tresorter, som bjørk, eik og valnøtt. Alle luktevannshus og snusdåser er formet på måter som gjør det mulig å fylle dem med duftemner. Gjenstandsdateringene forteller oss at det har vært stor produksjon av både luktevannshus og snusdåser i noen

tiår før og etter år 1800. Det kan tyde på at produksjon og salg av gjenstandene hadde sin ”høykonjunktur” i denne perioden.

I artikkelen vil jeg sette luktevanنشuset og snusdåsen i sentrum for en kulturhistorisk undersøkelse. Med utgangspunkt i disse to gjenstandene håper jeg å kunne frembringe kunnskap om menneskers forhold til lukt – og da særlig forholdet til stank og duft – i Europa generelt og Norge spesielt, i perioden ca. 1770–1820.

I hvilke situasjoner ble luktevanنشuset og snusdåsen tatt i bruk? Hvilke duftemner var de fylt med? Kan vi danne oss et mønster av de situasjoner der disse gjenstander var i bruk? Og kan gjenstandene leses som odørmarkører mellom kjønn og mellom sosial klasse?

Fiksjon og virkelighet

Inspirert til tenkning omkring luktevanنشuset og snusdåsen – fra ulike stank- og duftinnfallsvinkler – og til å stille nye spørsmål ved gjenstandene – ble jeg da jeg leste Carl-Johan Vallgrens historiske roman *Den vidunderliga kärlekens historia* (2003), med handling fra begynnelsen av 1800-tallet. I en kort sekvens skildrer forfatteren romanfiguren dommer Kiesingen som ”hällde upp vatten från emalj-kannan, löddrade upp tvålen och tog fram en rakkniv. Medan han rakade sig tvekade han över huruvida det passade att använda luktcologne på en avrättning” (Vallgren 2003:259). Ja, var det passende av en dommer å dynke sin hake med godlukt like før, i dette tilfelle, en biskop skulle henges? Sitatet pirret nysgjerrigheten. Hvordan forholdt virkelighetens sene 1700- og tidlige 1800-tall seg til lukt – til stank og duft – vond og god lukt? Og mer spesifikt, hvordan plasserte luktevanنشuset og snusdåsen seg i dette bildet?

Flytter vi oss fra romanens fiksjon til virkelighet, og et kirkebesøk i Seljord kirke,

ville vi ha hørt en bondekone som sa: ”Eg fekk lukte i svanshuse av Mari Nes” [...] ”ha eg kje fengje de, so ha eg kaame ti daana daan i daan” (Berge 1925:539). Sitatet, publisert i en bygdebok og gjengitt i *Norskt Bondesylv* (1925), viser en situasjon der et luktevanنشus reddet en kvinne fra besvimelse.

I erindringsboken *Gamle Dage* (1871), med fortellinger som omhandler Christianias kulturelite, gjengis en replikkveksling mellom en ung pike og hennes far, i anledning pikens ønske om å få sin egen snusdåse (Dunker 1871:18-19). Hun begrunnet sitt ønske med ”[...] at naar jeg sad i Kirken, da havde jeg stor Tilbøielighed til at falde i Søvn under Prædikenen og dette troede jeg at hindre ved Tobakken” (Dunker 1871:18-19). Det var sannsynligvis den ”tunge” luften i kirkerommet, forårsaket av menneskenes ånde, svette og andre kroppsutsondringer, som foranlediget følelsen av å skulle besvime eller sovne. Sett i et slikt perspektiv er det en klar sammenheng mellom luktevanنشus og snusdåser på den ene side, og lukt på den andre.

Den nær besvimte bondekvinnen og den søvnige borgerskapspiken viser at luktevanنشus og snusdåser har hatt en utbredelse i samfunnets ulike øvre sosiale sjikt. Diskusjonen omkring klasseperspektivet finner i hovedsak sted lenger bak i artikkelen, men med anslag underveis. Artikkelen tilnærming til klassesdiskusjonen skjer via litteratur som i stor grad omhandler de privilegerte samfunnsklasses dagligliv.

Artikkelen blander moderne skjønnlitterære tekster og empirisk kildemateriale. De skjønnlitterære tekstene er ment som en introduksjon til emnet, og anvendt for å illustrere tidens mentalitet. Tekstene viser ydmykhet overfor og en korrekt historisk forståelse av tiden de illustrerer. Carl-Johan

Vallgren lar oss ikke få vite hvorvidt dommeren anvendte eau de cologne under avrettingen. Kanskje fordi forfatteren selv ikke visste sikkert om dette var tidens skikk? De skjønnlitterære tekstene er også velskrevne, og skildrer på utfyllende vis sentrale aspekter omkring temaet, i en språkform vi vanskelig finner i det empiriske materialet.

Hittil har norske historiske analyser av gjenstander relatert til lukt vært dominert av kunsthistoriske perspektiver som har fokusert på gjenstandenes form, stil og materiale. I kulturhistorisk sammenheng er luktevanنشuset og snusdåser kjent brukt som kjærestegaver, og det er gaveperspektivet jeg tidligere har lagt vekt på i min tilnærming til gjenstandene. Til tross for at kunstindustrimuseene og de kulturhistoriske museene i Norge har en stor samling gjenstander som kan knyttes til lukt, finner vi ikke analyser som setter gjenstandene inn i en lukt-kontekstuell sammenheng. Gjennom museenes kataloger kjenner vi i de fleste tilfeller gjenstandens produsent, i enkelte tilfeller mulig eier og bruker, men vi vet allikevel ikke i hvilke type situasjoner gjenstandene har vært i bruk.

Men en ambisjon om å foreta en bredere kulturanalyse av lukstens materielle kultur generelt og luktevanنشuset og snusdåsen spesielt fører straks til vitenskaplige problemer. Det største er det tidkrevende arbeidet med å finne skriftlige kilder fra Norge som beskriver relasjonen mellom gjenstand og bruk. Jeg har lest Conradine Dunkers *Gamle Dage. Erindringer og tidsbilleder* (1871) fra årene omkring 1800, Conrad Nicolai Schwachs *Erindringer af mit liv. Et tidsbilde fra Norge 1790–1830* (1992) og Christiane Korens *Moer Korens Dagbøger* (1915) fra årene 1808–1815. Ingen av verkene beskriver i særlig grad samtidens forhold til gjenstander som har

med lukt å gjøre. I bøkene er det få skildringer som eksplisitt tegner bilder av bruken av luktevanنشuset og snusdåser. Men ved å finlese denne litteraturen mener jeg det likevel er mulig å avdekke situasjoner der luktevanنشuset og snusdåsen naturlig hører inn. De tre forfatteres memoarer er i så måte verdifulle kilder fordi verkene gjør det mulig å fange datidens kontekst, med de erfaringer og opplevelser mennesker har hatt i sitt forhold til fysiske omgivelser og sosialt liv, og der igjen til lukt og luktrelaterte gjenstander.

Heller ikke synes det å være foretatt nyere europeiske studier om dette emnet. I påvente av en større undersøkelse blir jeg derfor nødt til å støtte meg til generell utenlandsk litteratur om lukt og dufter, herunder spesielt fransk, engelsk og dansk, selv om litteraturen i liten grad behandler den materielle kulturen omkring fenomenet lukt innenfor en kulturhistorisk fagtradisjon. Selv har jeg hatt gleden av å sanse, både ved å holde i hånden, beskue, og lukte lenge og vel på noen utvalgte eksemplarer luktevanنشuset og snusdåser fra Norsk Folkemuseums gjenstandsamling. Det er klart at den sanselige erfaring disse gjenstander inviterer til er av betydning for å forstå den bruk og de situasjoner de har inngått i.

Accessoirer og galanterier

Luktevanنشuset og snusdåsen tilhører en gruppe relativt små gjenstander som inngikk som en naturlig del av de kondisjonertes garderobes accessoirer og galanterier. Et karakteristisk trekk ved denne typen gjenstander er at de inneholdt og oppbevarte et duftemne enten i fast eller flytende form, det være seg eksempelvis krydder eller parfyme. I gjenstandsgruppen finner vi også vinaigretter, parfymeflasker og flakonger,

parfymerte hansker, lommetørklær og lukteputer.

Til å fremstille disse varene finner vi en rekke yrkesgrupper hvor denne type gjenstander inngikk i en mer variert produksjon. Sølvsmeder, porselensfabrikanter og glassverk må nevnes blant de håndverksmestere og næringer som på 1700-tallet laget gjenstandsgrupper som fungerte som beholdere av lukt, mens skreddere og tekstilindustrien produserte varer som ble dynket i duft. Kunnskap om lukt og duftemner bidro også til levebrød for en rekke andre yrkesgrupper som var mer eller mindre spesialiserte på magisk, religiøs, alkmisk, hygienisk og medisinsk bruk av lukt. Vi kan nevne apotekere og leger, hanskemakere, parykkmakere, urtesamlere, tobakksbindere, krydderhandlere, konfektmakere, frisører og barberere, foruten eiere og ansatte i parfumerier som fantes i Europas større byer.

Luktevannshus

Et luktevannshus er en slags beholder bestående av hus og lokk som kan åpnes og ilegges en urt eller en svamp til å lukte på. Luktevannshuset er kjent i Norge fra slutten av 1600-tallet og gikk ut av bruk i annen halvdel av 1800-tallet. Hva som er en historisk korrekt betegnelse er ikke opplagt. Det er blitt påpekt regionale forskjeller ved at *slavannshus* var vanlig betegnelse på Østlandet, mens Vestlandet brukte *hovannshus* eller *hovevannshus* (Berge 1925: 537-538). Norsk Folkemuseum har registrert gjenstandene som luktevannshus, og det er den betegnelsen som blir brukt i artikkelen. De aller fleste av de 116 luktevannshusene er produsert i perioden 1770–1820. Selv om luktevannshus også har vært utbredt i innlandet, viser Folkemuseets samling og andre museers samlinger av luktevannshus, at utbredelsen har vært størst langs kysten, og da i hovedsak i kystbyene fra Vestfold og Telemark, langs

Et frodig dekorert "rocaille"-formet luktevannshus. Et enkelt dekorert "egg"-formet luktevannshus, der "lokk" og "hus" er tatt fra hverandre. Et "hjerne"-formet luktevannshus, rikt dekorert, med forgylte turtelduer som prydd på lokket. Foto: Anne-Lise Reinsfelt, Norsk Folkemuseum.

Sørlandet og Vestlandet opp til Trøndelag, og videre et stykke nordover langs Nordlandskysten.

Et luktevanنشus er en liten gjenstand, sjelden mer enn seks, sju centimeter lang, tre, fire centimeter bred, og ikke mer enn to, to og en halv centimeter dyp. Formmessig kan de se ut som egg, fisker, hjerter, pokaler, urner, vaser eller som en slags rocaille-formet variant.

Luktevanنشus laget mot slutten av 1700- og begynnelsen av 1800-tallet er svært ofte formet som et hjerte, og ikke uvanlig er de dekorert med rokokkokartusjer, turtelduer, kroner og flammende hjerter. Bruken av dekor kan både være overdådig og svært enkel, men den er ytterst sjelden utelatt. Hjertet er hult, laget i to halvdeler, lokk og hus. Husene rommet som oftest en svamp inndynket med duftende væske. Innvendig er husene derfor forgylt, for at væskene ikke skulle angripe metallet. Enkelte står på en fot, mens andre ligger. Det å feste luktevanنشuset til midjen eller henge det i et kjede rundt halsen, som ikke var uvanlig måte å feste duftbeholdere på i Europa, synes å ha forekommet langt sjeldnere i Norge. Bare tre av museets hjerteformete luktevanنشus henger i et kjede, ment brukt som en medaljong, og ingen er laget for en "chatelaine" (beltekrok).

Luktevanنشusene var ofte bestillingsarbeider utført av byenes sølv- og gullsmeder (Berge 1925, Fossberg 1994). I begynnelsen av 1770-årene fikk sølvsmed Gothard Møbus i småbyen Kragerø en slik bestilling. Bestilleren var Lars Andersen, som ville gi sin tilkommende hustru Anna Maria Reicheldt et luktevanنشus. Vi vet at Lars Andersen ga luktevanنشuset som gave til sin tilkommende en tid før ekteskapsinngåelsen i 1774. Vi vet også at hjerteformete luktevanنشus den gangen var en populær og yndet kjærestegave, mye på

grunn av at hjerteformen og deler av dekor symboliserte kjærlighet (Benzon 1975, Knutsson 1995, Sunde 1999).

Jeg har forsøkt å finne ut om luktevanنشuset har hatt en skandinavisk utbredelse. Nordiska Museet i Stockholm kjenner ikke gjenstanden slik den fremkommer i Norge. I Danmark derimot er luktevanنشuset, slik vi kjenner det, velkjent både i kulturhistorisk sammenheng og som nåtidig samlerobjekt og kjært familieklenodium. Danskene sier hovedvandsæg om luktevanنشus. Mange av de danske "eggene" har samme form og type dekor som de norske "husene". Likevel finner vi en langt større variasjon i form og dekor på de danske eggene, og mange av dem er rikere utsmykket enn de norske. I all variasjonen er det en type hovedvandsæg som skiller seg markant fra de andre. De såkalte "Amageræg", som både i fortid og nåtid regnes som de staseligste, mest pompøse og "snobbete" av alle typer hovedvandsæg. Velsituerte familier slo seg opp i Amagerområdet, og det lot til at noe av familieformuene ble brukt til kjøp av hovedvandsæg, det ene mer overdådig dekorert enn det andre. Interessant i denne sammenhengen er den tidligere nevnte "Moer Koren", hvis pikenavn var Christiane Birgitte Diderichsen, som trådte sine barndoms år nettopp i et slikt velbeslått Amagerhjem.

Snusdåser

En snusdåse er på samme måte som luktevanنشus en type beholder. Som nevnt innledningsvis ble snusdåser laget i de forskjellige materialer. Den danske samleren og snusdåseeksperten Bo Bramsen mener at Norge har hatt en egen tradisjon med hensyn til snusdåser. Det vil si, norske bønder har istedenfor snusdåser brukt egenproduserte snushorn og snusflasker, laget hen-

holdsvis fra kuhorn og bjørkerøtter. Dåser i sølv og gull forble et utpreget kjøpstadsfenomen (Bramsen 1965). Min undersøkelse omhandler ”kjøpstadsdåsene” i Norsk Folkemuseums luktsamling, laget av kjente og ukjente, norske og utenlandske, sølv- og gullsmeder i perioden ca. 1770–1820. Flere av snusdåsene kjennetegnes av muslingeformen, som var så karakteristisk for rokokkoen, mens andre er mer rektangulære eller runde. De myke formene gjorde at snusdåsene lå godt både i hånden og i lommene. Dåsene er mellom tre–fire og sju–åtte centimeter lange, tre–fire centimeter brede, en–to centimeter høye, og består av en bunn med sidebånd og et hengslet lokk som kan slås opp og stå i rett stilling, slik at innholdet enkelt kan legges inn og tas ut.

Rokokkoens snusdåser veksler mellom å være dekorert på både lokk og sidebånd, eller kun på lokket. Lokkene kunne være individuelt drevet eller masseprodusert støpte. Motivene er ofte hentet fra samtidens kobberstikk, og viser dramatiske bilder fra gresk mytologi og romerske heltesagn. Eller de viser motiver fra samtidens ”dagligliv”, som stevnemøter i galante former og hyrdescener i romantiske omgivelser. På de mest outrerte snusdåsene er slike scenebilder gjerne omkranset av svulmende rocailler og

lubne puttier. 1700-tallet var ”le siècle de la tabatière”, snusdåsens århundre. Sammenlignet med det snusende Europa forøvrig var særlig Norge, men også Sverige og Danmark, langt etter europeisk standard, både i produksjon av snusdåser og i omgangen med snustobakk (Bramsen 1965).

Rokokkoens snusdåser er interessante i vår sammenheng av flere grunner. Kilder antyder en annen bruk av snus enn det vi forbinder med dagens (Berge 1925, Bramsen 1965). Berge (1925:541) påpeker at snusen, som den gangen ble omtalt som ”snustobak”, ikke ble lagt inne i munnen, men inntatt gjennom nesen, inhalert – eller snust om man vil. Under rokokkoen var det blant de velstående et tegn på dannelses å snuse på de mest kunstferdige måter:

Snusdaasi maatte takast paa ein viss maate i vinstre hondi, høgre hondi maate gjera lane dansebylgjur i lufti, visse fingrar matte smelle mot loke, snusklypa skulde gjera visse sveivar fyrr ho naadde naseboruni (Berge 1925: 541).

Gjennom det meste av 1700-tallet var det vanlig at både kvinner og menn brukte snustobakk. Snusdåsene har derfor vært i

Snusdåsene er dekorert med samtidens etterspurte og yndete motiv, som ”galante scener”, ”romerske scener” og ”overdådig rokokko”. Foto: Anne-Lise Reinsfelt, Norsk Folkemuseum.

bruk av begge kjønn. Helt uproblematisk synes ikke det å ha vært. I sine erindringer refererer Conradine Dunker (1871) til en ung pike, som på 1790-tallet ba sin far om tillatelse til å snuse. Faren svarte at ”å bruke Snustobak; det klædde ikke godt [...] for et ungt fruentimmer, og han vilde forbyde mig det (Dunker 1871:18-19).

Også snusdåser har vært gaveobjekter, gitt og mottatt i ære og aktelse, og i kjærlighet, enten fra mann til mann, eller mellom menn og kvinner, men også som gave fra far til sønn, og fra far til datter (Dunker 1871, Bramsen 1965). Den unge piken som ba sin far så pent om lov til å bruke snustobakk, hadde nok en ømhjertet og kjærlig far. For selv om han egentlig sa nei, forærte han henne likevel en snusdåse:

Fader forærede mig en meget smuk, indvendig forgyldt Snustobaksdaase af Sølv, men jeg maate love ham ikke at benytte den uden i Kirken. Naar jeg derefter gik at spadserere med mine Legesøstre, og vi kom i Nærheden af en Kirke, sprang jeg leende fra dem op ad Kirketrappen og tog mig en Priis (Dunker 1871:18-19).

Vinaigretter, parfymeflasker, silkehansker, lommeørklær og lukteputer

Som nevnt var luktevanntilhuset og snusdåsen to blant flere luktrelaterte gjenstander samtiden betraktet som nødvendig tilbehør til garderoben. For ytterligere å sette luktevanntilhuset og snusdåsen inn i en luktkontekst, gir jeg noen eksempler på hvordan noen av de andre accessoirene, enten de var fylt med eller satt inn med duftemner, hadde betydning i samtidens forhold til vond og god lukt.

Vinaigretter, en liten og vakker type boks, vanligvis av sølv, enkelte ganger av

gull og porselen, var en annen gjenstandstype som også fungerte som beholder for duftemner. Inne i boksen, under en rist, skulle det legges en liten dott av ull eller bomull dynket i duftende væske som man skulle lukte på. Vinaigrettene var meget populære i England og Frankrike fra midten av 1700-tallet til slutten av 1800-tallet. Overraskende nok, i lys av de forbindelser enkelte norske borgerskaps- og embetsstandsmiljøer hadde med spesielt det velstående engelske borgerskapet, finnes det ikke særlige spor etter vinaigretter i norske museumssamlinger.

I revolusjonstidens Europa økte bruken av eau de cologne, og flakongindustrien produserte parfymeflasker og -flakonger i gull, emalje, porselen og glass til rokokkotidens velstående adel og borgerskap. Det fortelles at keiserinne Marie Antoinettes flukt fra Versailles ble forsinket med flere timer fordi hun så innstendig ba sin parfymør Jean François Houbigant om å fylle opp alle de parfymeflasker som måtte med før de kunne forlate stedet. Det er foreløpig vanskelig å si noe om utbredelsen av parfymeflasker og bruken av dem i Norge. Norsk Folkemuseum har få i sin samling, men de gjenstandene vi har viser en variasjon i materialbruken. Her finnes eksempler i både klart glass, i blått glass fra Gjøvik glassverk, i porselen og i sølv. Kan fraværet av parfymeflasker i norske museumssamlinger bety at de ikke har vært arvestykker i samme grad som luktevanntilhusene og snusdåsene? Ble de i samtiden oppfattet som en forbruksartikkel, brukt og kastet, og derfor heller ikke tatt vare på til nye generasjoner, eller var de rett og slett ikke like populære og derfor lite i bruk her hjemme?

Til en velkledd rokokkvinnens ”robe à la française” eller ”robe à la l’anglaise” hørte tungt eller lett parfymerte silkehansker naturlig til, anvendt som duftende skjøn-

hetsmiddel for hendene. Det samme gjorde duftende lommeterklær, benyttet av både kvinner og menn, og av begge kjønn elegant holdt i hånden mellom to fingre, alltid lett tilgjengelig for nesen, enten man befant seg inne eller utendørs. Til denne tekstilgruppen hører også vakre broderte lukteputer. Her skal mange kvinner ikke ha nøydt seg med en, men hatt mengder av små puter sydd fast i klærne på de mest tenkelige og utenkelige steder. Alternativt var de festet til klærne med bånd eller lå i de løse lommene som var gjemt i skjørtene. Putene kunne også ligge fremme i rommet, vakre som de var, til beskuelse og velbehag for flere sanser. Selv om disse tekstilene har, i mer enn en betydning, vært pent brukt, er de laget av forgjengelige materialer. Fibernåle og falmete hansker, lommeterklær og lukteputer, med tiden også passé i stil og mote, ble antakeligvis funnet for umoderne, lite attraktive og unødvendige å anvende i det daglige av nye generasjoner brukere. Disse argumentene, sammen med den faktor at tekstiler gjerne ble gjenbrukt og omformet til nye produkter, kan være grunner til at disse tekstilproduktene ikke i større omfang ble tatt vare på som de var.

Vi ser at samtiden har omgitt seg med en type gjenstander som kan knyttes til lukt. Gjenstandene har form og dekor fra tidens stil og mote, men med preg av individualitet, og de kan karakteriseres som personlige og private. I hvert fall ble luktevanntusene og snusdåser gitt som gaver. Sammen med vinaigretter og parfymeflaske kan også luktevanntus og snusdåser stilles ut og beskues og viser i kraft av sin estetiske dimensjon eierens sosiale status. Mitt mål er å avdekke de dimensjoner som ikke er like åpenbare. Det er derfor relevant å spørre om hva disse små og vakre gjenstandene, i vårt tilfelle luktevanntuset og snusdåsen, med sine duftemner egentlig var

til: Var de ment for situasjoner der lukt og fysisk velvære spilte inn? Var de ment for medisinsk sammenheng? Eller var de bare til for å utsondre velduft? Jeg vil tro at disse ”standsmessige”, personlige, og til dels intime lukterelaterte gjenstandene har hatt sin funksjon i flere situasjoner, både der lukten stinket og der den duftet. Og det er nærliggende å spørre: Hvilke betydningssammenhenger åpner dette opp for å se nærmere på?

For å kunne diskutere og analysere de ulike situasjoner og betydningssammenhenger der jeg hevder luktevanntus og snusdåser inngikk, finner jeg det nødvendig å skissere både et samfunnsbilde som viser lukts ”tilstedeværelse” i samtiden, og de strømninger i tiden som påvirket menneskenes forhold til og oppfatninger om lukt.

I dag har Europa et noenlunde sammenfallende syn på hva som illegges begrepene ”god” og ”vondt” lukt, selv om enkelte kulturforskjeller finnes (Classen, Howes, Synnott 1994, Classen 1993). En engelskmann kan (og kunne mot slutten av 1700-tallet), noe som er (og var) helt utenkelig i andre europeiske land, lukte lavendel, en duft som i England blir (og ble) oppfattet som frisk, mandig og attraktiv (Launert 1974, www.shenet.se). Nåtidens allmenne oppfattelse om lukt, og synet på lukts påvirkning på menneskers velvære, helse og sosiale posisjon oppsto mot slutten av 1700-tallet, og det var borgerskapet som ble ”gitt” i oppgave å ”fronte” de nye idealene datidens elite etablerte (Mellemegaard 2001, Corbin 1986, Englund 1991). Sentralt i prosessen med å etablere en annen og ny lukts orden sto beskrivelser av luftens tilstand. Til nå hadde luft vært luft. Fra nå karakteriserte samtidens elite luft som enten syk eller frisk, der den syke luften stinket og den friske luften duftet, og

”the ideal of pure air” ble rettesnoren for borgerskapets gjøren og laden (Corbin 1986:57).

Om samtidens forhold til lukt – til stank og duft

Den franske historikeren Alain Corbins verk *Le miasme et la jonquille*, på engelsk *The Foul and the Fragrant* (1986) er en inngående studie av periodens forhold til lukt, særlig borgerskapets, i Frankrike generelt og Paris spesielt. Corbin bygger sine teorier på blant annet samtidens franske medisinske litteratur, på sykehusjournaler og filosofiske tekster, og på memoarlitteratur og skjønnlitteratur.

Mange av oss har lest Patrick Süskinds roman *Parfymen* (1995), og grøsset i nåtidig vemmelse over de heslighetsbeskrivelser fra 1700-tallets Paris som forfatteren svært sanselig skildrer. Süskind må ha hentet mye av sin kunnskap om lukt i 1700-tallets Paris fra enten de samme kildene som Corbin, eller kanskje mer sannsynlig, fra Corbins stankstudier, til sine egne stinkende beskrivelser av Parisgatenes stank. Med Corbins studier i mente, kan det ikke være tvil om at stanken som billedlig river oss i nesen når vi leser Süskinds roman, har vært virkeligheten. De to forfatterne, Corbin historisk interessant og Süskind skjønnlitterært fascinerende, overbeviser om at lukt må ha hatt en langt større betydning i virkelighetens den-gang-da-verden enn i vår nåtidige antiseptiske verden.

Det stinket av gjødsel i gatene og av urin i bakgårdene, trappeoppgangene stinket av råttent treverk og rotteskitt, kjøkkenene av bedervet kål og fårefett; i de dårlig utluftede stuene stinket det av mugg og støv, i soveværelsene av skitne lakener, fuktige dyner og den kvalme

odøren fra pottet. Ovnene luktet det svovel av, garveriene spredte stanken av etsende lut og slaktehusene stinket av koagulert blod. [...] Det stinket av elven, av markeds plassene og kirkene, det stinket under broene og i palassene [...] (Süskind 1995:7).

Det var ikke bare Paris som stinket. Også i det hjemlige Christiania luktet det vondt, fra enkelte yrkesgrupper, fra husholdninger og fra husdyr, som alle la igjen sine rester, sitt avfall og sine ekskrementer i byens streder, gater og torg, der også spillvannet rant ut og blandet seg med søppel og avføring. På begynnelsen av 1800-tallet ble byens mange forsteder, som Pipervikstranda og terrenget nedenfor Piperviksbakken, brukt som borgerskapets søppeloppfyllingsplass, og møkk og søppel fra byens bedre strøk dynget seg opp sammen med forstadsbeboernes eget avfall. Så sent som i 1838 ble området fremdeles beskrevet som ”en ved Urenlighed Ækket og stinkende Strækning” (Myhre 2000:53). Men for den fattige forstadsbefolkningen var ekskrementer inntekt. En slunken pengepung fikk et sår tiltrengt tilskudd når forbipasserende bønder stoppet og handlet fra de store haugene med avføring lagt opp fra lokalbefolkningens egne latriner (Melvold 2005). Søppel og skitt i store hauger sammen med dårlig standard på veiene gjorde også fremkommeligheten vanskelig.

Fader tog os ofte med, naar han gikk derud [til Gamlebyen]. Veien gjennom Grønland og Leret var ofte ufremkommelig, men langs Veien var paa den ene Side lagt flade Stene for Fodgjængere. Disse Stene var alle Ligstene, tagne fra Gravene; mange af dem vare meget smukt udhugne med Figurer (Dunker 1871:12).

Stanken fra omgivelsene, som den fra urin og ekskrementer, fra både dyr og mennesker, iblandet stanken fra mat i forråtning, gjorde ferdsel og spaserturer til ubehagelige opplevelser for forbipasserende. Og ifølge Dunker var det slett ikke bare i byenes fattigere strøk det kunne være ubehagelig å ferdes på grunn av stank fra omgivelsene. Det er til de kondisjonerte hun sikter når hun minnes ”hvad der ikke samme Dag blev fortæret, blev kastet ud gennem Vinduerne i Kjøkkenerne, saa at Passagen derforbi var meget ubehagelig for mer end een Sands” (Dunker 1871:121).

Corbin (1986:27–28) hevder at det er samtidens gjentatte vitenskaplige og filosofiske beskrivelser av den stinkende luften i byene, definert som *syk luft*, som gradvis førte til endringer i borgerskapets syn på og oppfattelser om lukt. Borgerskapets mentalitetsendring innledet til en ny og moderne sensitivitet for lukt, der stanken i byene representerte det syke, farlige og frastøtende. Vender vi fokus mot luktevanنشuset og snusdåsen kan vi anta, selv om jeg ikke har tekstkilder på dette, at gjenstandene har hatt sin funksjon i sammenhenger der byens finere nesar ble utsatt for stanken fra de ekskrement- og søppelbefengte gatene i byene. Både som beskyttelse mot stank og forsikring mot syk luft kan vi anta at kondisjonerte kvinner holdt et duftende luktevanنشus under nesen, og at både menn og kvinner har hatt snusdåsene parate, og rett som det var har tydd til en pris snustobakk i sine anstrengelser for å holde stanken fra gata på avstand.

Eliten agiterte overfor borgerskapet med at den *friske luften* fantes i naturen og på landet (Corbin 1986). Innledningsvis i *Moer Korens dagbøger* får vi vite at hun alltid ”glæder sig over at komme ud på landet igjen”, at hun ikke har ”ord nok til at prise landlivet” (Koren, Lindbæk 1915:XIV).

Hennes glede over landlivet kommer gjentatte ganger til uttrykk i teksten, i innskutte utsagn som: ”[...] O! der er saa skjønt, saa lndlig skjønt paa dette velsignede Sted; [...]” (Koren, Lindbæk 1915:58), og ”[...] Hvilket deyligt Liv lever vi ellers! Saa frit overlade til os selv, til Valget blant de mange rige Nydelser der tilbyde sig os hvor vi gaaer, staaer og sidder, det være sig for Siælen eller Legemet [...]” (Koren, Lindbæk 1915:206). Et annet fenomen i samtiden var de mange landskapsparkene og hageanleggene som ble anlagt i tilknytning til slott og herregårder, og som var tilgjengelige for byens borgere. Anleggene lå ofte i spaseravstand fra byen. I slike parker og hager kunne frisk luft nytes i naturskjønne omgivelser (Corbin 1986, Lindgårde & Mansén 1999, Mellemgaard 2001).

1700-tallets mennesker hadde en sterk redsel for sykdom og død, og var i sin tro overbevist om at sykdommer på noe dunkelt vis lot seg overføre via stinkende, syk luft. Legevitenskapen bygget opp under teorier om at også stanken fra menneskene, på samme måten som den fra byene, var farlig, sykkelig og et resultat av forråtning. Særlig gjaldt det stanken fra svette og kjønnskukt, og den fra raping og tarmluft. Kampen mot ”miasma” – stinkende og farlige utsondringer – utviklet seg til en fobi på 1700-tallet (Englund 1991).

Vitenskapelig ble miasme (gresk miasma) betraktet å være en forgiftet kroppslig utdunstning (og forgiftet yr i luften) som var fylt med partikler fra forråtnet væske eller utsondret materie, kjennetegnet av ekkel, stygg lukt som kunne forårsake sykdom. Teorien om miasme som oppkomst til sykdom har vært kjent siden middelalderen, og ble forlatt på midten av 1800-tallet (Corbin 1986). Etnolog Kari Telste (forventes publisert i 2010) har nylig skrevet en

Prospekt over Frederiksberg have og slott. Kobberstikk fra 1773 av ukjent produsent. Stikket avbilder samtidens kvinner og menn ikledd motedrakter, med ditto hårfrisyrer, parykker og pudringer. Klikker vi oss inn på www.eremit.dk/ebog/bkh/3/bkh3_tit.html, finner vi et lignende stikk fra Frederiksberg have fra 1786, som også svært godt tegner tidens bilde. I Frederiksberg have søkte Københavns finere naser tilflukt for den stinkende byen. Frisk luft og anlagte spaseranger tilrettela for pur nytelse for både sjel og legeme. I en samtidsskildring fra København kan vi lese: "Frederiksberg Have var en yndet Promenade, skjøndt endnu ikke saa populair, som den senere skulde blive. Afstanden fra Byen var lang og Veien derud ad den slet brolagte Vesterbrogade, hvor der stank af raadent Blod fra de derværende mange Slagterier, besværlig; fulgte man Gamle Kongevei vandrede man om Sommeren i tette kvælende Støvskyer" (Bruun 1901:656). Foto: Anne-Lise Reinsfelt, Norsk Folkemuseum.

artikkel om lekpredikanten Hans Nielsen Hauge, der hun viser at Hauge selv knyttet sin svake helse til samtidens syke luft. Det var særlig fengselsluften Hauge mente var grunnen til helseplagene. "Thi dette Levested, hvori Luften af et Snees, for det meste uordentlige Mennesker, der ikke kommer i fri Luft, er opfyldt med en Mængde usunde, anstikkende og skadelige Dunster" (Hauge 1816:58). Som en konse-

kvens av de skadelige dunster lider han jevnlig under

Blodsot, Slim og Koldfeber, Gikt og Kolik, Skjørbug, Vattersot, idelige Forstoppelser og Nærvesvækkelser, der foraarsage et opsvolmet Legeme, guul og bleg Ansigtssfarve; en besynderlig Senciblitet imod enhver Luftens og Veirets forandring; hvilke Sygdomme

daglig vexelviis incommodere mig, og som tvende Læger tilligemed forfigthighed i Diæt og Levemaade ei har været i Stand til at hæve (Hauge 1816:69–70).

Til nå hadde folk hatt magi og religion som beskyttelse mot den ytre faren, mot stanken fra gata. Men nå kom faren innenfra en selv, fra en råttent kropp i et råttent legeme. En rap og en fis bekreftet de grusomste mistanker, og det ble tabu å slippe været. Folk utviklet den største redsel for hverandres pust og ånde. Ikke engang i de store europeiske teatrene og salongene, der borgerskap og adel kun var blant sine egne, kjente de seg trygge for miasmens ulumskheter. Det er i denne sammenheng vi må se bruken av parfymeflasker og parfymeflakonger. Mange hadde et enormt forbruk av parfyme og eau de cologne, og tilsvarende ansamlinger flasker og flakonger som uavlatelig ble fylt opp med de forskjelligste dufter. En dansk portrettmaler skrev i 1794 at han en aften møtte en kavalier på gaten i København ”der utsendte en slik vellukt om sig, at han kunne spores lige fra Amagertorv til langt op ad Vimmelskaftet” (Andersen 1986:168). (En strekning den gangen og nå på mer enn tusen meter!) Vellukten ble dynket, slått, ja direkte helt rett på kroppen, i mengder vi i dag ikke forbinder med bruken av parfyme, anvendt både som middel mot bekjempelse av miasma, og til velbehag og nytelse.

Generelt oppgir de aller fleste kilder at luktevanنشus som nevnt inneholdt en svamp som man luktet av. Men enkelte har antydning også en annen praktisk bruk. Berge (1925) hevder at luktevanنشus også kunne fylles med luktende vann, som man deretter kunne slå over hodet, hår, hender, håndplagg, lommeplagg og så videre. Han fortsetter å presisere at i disse tilfellene var luktevanنشusene gjort som en lomme-flakong

med sølvpropp i. Problemet med denne mer deodorantiserende bruken er at det er vanskelig å forstå hvordan dette fungerte i praksis. Kan et luktevanنشus fungere uten svamp? Muligens er det parfymeflakonger i sølv Berge sikter til. Forutsatt at det var flytende godluktende væske kunne det i denne type beholdere for eksempel ha vært lavendelvann eller frangipanvann, et luktevanنش fremstilt av en spesiell sort mandel. Denne type bruk var trolig begrenset til de kondisjonerte i byene, og markerte nok distinksjoner blant byens finere fruer (Berge 1925). Det er naturlig å tenke seg at luktevanنش anvendt på denne måten var til høytider, i selskapelighet og eventuelle mer intime situasjoner, men det er ikke helt utenkelig at det også i norske borgerskapsmiljøer kunne skje i det daglige, slik det var vanlig i utlandet.

Den nye borgerlige sensitiviteten for lukt endret også 1700-tallsmenneskets oppfatninger om personlig hygiene, der eliten skapte et bilde av borgerskapet som renere enn andre, bygget på det tidligere nevnte ”ideal of pure air” (Corbin 1986:57), praktisert som ”lukter det godt så er det også rent” (Englund 2004:249). Neddynket i mengder av godlukt, alle slags sorter pudder og parfymes, omga borgerskapet seg med et ideal av optisk renslighet (Englund 2004).

Hyppig pudring og parfymering av ikke bare klærne, men også kroppen gjorde at nærheten til naken hud oppdaget og ytterligere økte følsomheten for kroppens lukter og utsondringer, og mot slutten av 1700-tallet etableres et mer komplekst forhold til lukt og kroppshygiene (Corbin 1986, Englund 2004, Mellempgaard 2001). Vann ble i økende grad sett på som et hygienisk hjelpemiddel. Periodens sammensatte og til dels motsigende forhold til renslighet fanges inn av Napoelons brev til sin Joséphine:

”Je reviens en trois jours, ne te laves pas” (www.shenet.se), ”Jeg vender tilbage om tre dager, ikke vask deg”. I 1816 uttrykker en københavnsk artillerioffiser:

Det gør en særdeles interessant sensasjon i et menneskes corpum således at ligge i blød i lunkent vand som en stokfisk. Man bliver så myk og elastisk i led-

Også i mer hjemlige farvann søkte eliten til landet. Kunstmaleren Peder Aadnes (1739–1793) har fanget tidens ideal i maleriets motiv – kultiverte mennesker i vakker, kultivert landskap. Originalmaleriene tilhører Lands Museum på Dokka (Randsfjordmuseene). Foto: Anne-Lise Reinsfelt, Norsk Folkemuseum.

dene. Og da jeg kom op og havde iført mig mine gentlemands klæder og gikk tilbake, var jeg så umådelig let, at jeg ikke kunne gå uten at gjøre entrechats og pirouetter (Andersen 1986:168).

Mange synes imidlertid å ha nøydt seg med å vaske ansikt og hender med vann fra en skål. Det skulle gå enda noen tiår inn på 1800-tallet før det såkalte og etter hvert svært populære vaskebordet kom på moten som et av borgerskapskvinnenes mest nødvendige møbel.

Vi kan ikke helt forestille oss hvordan den luktet, den lukten som ”erstattet” en kroppslukt som samtiden omtalte som ekkel og frastøtende, med den strategien som borgerskapet gjennomførte: Å døyve kroppstanken med mengder av pudder og parfyme. Typer lukt til tross, samtidens optiske renslighetsideal bidro til at borgerskapets kvinner og menn i sosiale sammenhenger viste seg fra sine mest oppkledde, pudrete og parfymerte sider. Og jeg vil mene at de i situasjoner som dette høyst sannsynlig bar med seg lett tilgjengelige ”hjelpemidler” til nødvendig anvendelse i de odørfylte sosiale rom.

I perioden ca. 1770–1820 gikk samfunnseliten med legevitenskapen i spissen til kamp overfor den velsituerte klasse for ”det gode liv på landet”, med argumenter om at den friske luften sammen med spasereturer, ridning, og kjøring med hest og vogn i vakre kulturlandskap var helsebringende, og til nytelse for kropp og sjel.

Moer Koren omtaler landet som ”dette velsignede sted” (Koren, Lindbæk 1915: 206), og nyter en embetsmannsfamilies goder på gården i Nannestad, der hun bor med mann og stor barneflokk, gitt mulighetene til å velge i mellom ”[...] de mange rige Nydelser der tilbyde sig os hvor vi gaaer, staaer og sidder, det være sig for

Siælen eller Legemet [...] (Koren, Lindbæk 1915:206). Og de velsituerte var flinke til å nyte landlivets gleder, samt til å dele den friske luften med hverandre. De var sjelden hjemme lenge av gangen, men gjorde hverandre kortere og lengre besøk, og holdt på den måten en utbredt selskaplighet i frisk luft og kultiverte former ved like:

Chrysties vare her, ellers ingen; og saa kom mod Aftenen, da vi drak Thee ved Kæglebanen, Wangensten med begge sine Niecer, Ovidia Messel og Ovidia Holbye. Da Kæglespillet havde varet en Stund, bleve vi enige om at vandre til min vakkre Høy, for der at drikke et Glas Punsch (Koren, Lindbæk 1915: 67).

Luktevanنشus og snusdåser – nødvendig nytelse

Ingen av de tre memoarforfatterne Dunker, Koren og Schwach står i veien for hverandre i å gjøre rede for det svært utbredte selskapslivet de som en del av samtidens velsituerte, tok del i. Det er ikke måte på hvor mange selskap og ball de enten selv inviterte til eller ble buden på. Vanlig i tiden var det også å komme uanmeldt, til frokost, middag og aftens. Like vanlig var det at gjestene, enten de kom uanmeldt eller var invitert, skulle trakteres. Det ble spist og drukket i enhver sosial sammenheng, og til alle døgnets tider. At de ble overmette og tilstoppete, fulle og fyllesyke legger ikke noen av memoarene skjul på. Mest direkte i sin beskrivelse av den omfattende selskapligheten er Schwach (1992). Sitatet forteller om et bryllup på Gjøvik 5. november 1818:

De vare indbudne paa 4 Døgn. Hele Overetagen af det store Huus var opfyldt med Senge, hvor gjæsterne efter Behag tog Hvile. Efter Vielsen fulgte et

glimrende, sildigt Middagsmaaltid. [...] Derefter blev der dandset hele Natten. Saaledes gik det uafbrudt i de følgende to Dage og Nætter. Nogle gik hen og sov medens de Andre dandsede, kun ved Maaltiderne vare alle samlede (Schwach, Stubhaug 1992:152).

8. november skulle selskapet avsluttes med en frokost før gjestene dro hver til sitt:

Vi kom til Frokostbordet; der blev drukket adskillige Dramme og mange Glasser Port- el. Madera Viin. [...] Inden faa Sekunder stode to Flasker Rødvii foran hver Mand. [...] skaaler blev ærlig drukken og Flaskerne tømt. Nu vare de fleste af Gjæsterne meget berusede og Værten ligesaa (Schwach, Stubhaug 1992:152).

Etter portvinen, madeiraen og rødvinen gikk frokostselskapet over til å drikke punsj. "Nu blev da Sviren fuldkommen" (Schwach 1992:152). Men moroa synes å ta slutt for Schwachs del:

Derved tabte jeg næsten Bevidstheden. [...] Fra den Tid vidste jeg Intet af mig selv førend jeg næste Morgen vaagnede i en Seng, hvori man uafklædt og vaad af Punsch havde kastet mig (Schwach, Stubhaug 1992:152).

Kroppslig velvære lot seg i stor grad negativt påvirke av mye mat, vel så mye drikke, lite søvn og minimalt med mosjon (Mellemgaard 2001). Forstoppelse og bakrus var normale tilstander. Det er likevel all grunn til å tro at en "perial", enten den var mild eller kraftig, ble forsøkt kurert. Ikke minst med tanke på at det ikke sjelden kun var timer imellom hvert selskap, og til da skulle gjestene igjen være "fit for fight".

Kjøpmann Hans Chrystie bebodde i 1780–90 årene en bygård i Brevik som i dag står gjenoppført på Norsk Folke-museum og omtales som Chrystiegården. Når Chrysties duket til selskap i salen i andre etasje, ble det gjerne anrettet en stor porsjon snustobakk ved hver kuvert. Med tanke på hvordan samtiden oppfattet snustobakkens "medisinske" virkning, er det ikke unaturlig å tenke på tobakken, med dertil hørende snusdåser, som nødvendig tilbehør til og gjenstand i bruk under måltidene. Og med stor sannsynlighet i like hyppig bruk mellom måltidene.

Til tross for sannsynligheten for et stort forbruk av snustobakk, og at snusdåsene derfor tok veien ut av veste- og jakkelommer både titt og ofte, er memoarlitteraturen relativt taus om dette. Kan en grunn være at bruken av snustobakk var så alminnelig og opplagt? En situasjon Moer Koren (1915:58) skriver om indikerer det. Fredag 6. august 1813 kom ved middagstider fire herrer til gårds. De takket ja til litt plukkfisk og tykk melk og drakk deretter kaffe. Men ganske snart dro de videre til Eidsvold Værk, for å rekke kveldens middag hos Bernt Anker:

Men see! Kl. henimod 10 kom det hele Herskab tilbage, baade sultne og tørstige. De havde fundet Conferentsraaden i grumme ondt Lune. [...] De blev verken buden Vaadt eller Tørt, ikke engang en Priis Tobak, blot Complimenter (Koren, Lindbæk 1915:58).

Også kvinnene deltok i den omfattende selskapligheten. Selv om kvinnene var mer måteholdene enn mennene med hensyn til inntak av mat og drikke, spiste også de hyppige måltider, nøt sine drikkevarer og satt like lenge til bords. Når vi kombinerer slike fakta med kunnskap om datidens kvinneli-

ge draktmote, med stramt snørte korsetter, er det som om også vi kan kjenne det kroppslige ubehaget mange må ha erfart. Samtiden vektla kvinner et kokett feminint raffinement med dertil hørende besvimelse. Men kvinnene kan umulig ha besvimt kun av koketteri. Jeg vil mene at datidens måltidskultur sammen med kjolemoten bidro til at kvinner kjente fysisk ubehag, og kunne besvime som følge av det. I denne anledning hadde luktevanنشuset fylt med et dertil egnet duftemne en klar funksjon som oppvåkningsmiddel.

Hodepine og besvimelse

Moer Korens dagbøker levner ingen tvil om at hun var svært plaget med vondt i hodet. "Min Hovedpine" leser vi om gjentatte ganger (Koren, Lindbæk 1915:171). Enkelte ganger hindret den henne i å delta i selskapslivet. Andre ganger syntes hun for skams skyld ikke hun kunne la selskapet være, og satte seg til bords "[...] saa godt, som man med Hovedpine kan sidde" (Koren, Lindbæk 1915:170). Andre ganger ble hun med på middager og ball til tross for hodesmertene. Den slags situasjoner var hun tydeligvis ikke alene om å være i. "[...] hvor tungt det er at conversere under Hovedsmerter, veed vist de fleste av Eder, mine Kjære, [...]" (Koren, Lindbæk 1915:170). Men mer enn en gang hendte det også at plagene forsvant under kvelden. "Min Hovedpine var saa temmelig forsvunden, og den hele Aften gik riktig fornøylelig i disse behagelige Menneskers Selskab" (Koren, Lindbæk 1915:171).

Den danske draktforskeren Elna Mygdal forteller om kvinnene fra Amager som i selskapslivet, satt på rekke og rad i festlig passiar, og her lot hovedvandsægene gå rundt til behagelig benyttelse, eller de bød hverandre en pris snustobakk (Bøje

1950:18). Når vi vet at Moer Koren hentet mye av sin kulturelle kapital fra dette miljøet, er det nærliggende å forestille seg at luktevanنشuset og snusdåsen har vært i bruk og til hjelp for Moer Koren når hodepinen smertet som verst. Brukt mot hodepine og som oppvåkningsmiddel ved besvimelse er det imidlertid vanskelig å forestille seg luktevanنشuset fylt med de mer sarte moteduftene. Vi må kunne tro at luktesalt brukt i luktevanنشus ga den ønskete virkningen.

Luktesalt er kjent fra 1775. Ammons salt kalte 1700-tallet vår tids salmiakk. Både Ammons salt og hjortetakksalt ble brukt som tilsetningsstoffer i luktesaltet. De samme stoffene ble brukt som duft- og smaksemner i snustobakk. Selv i små mengder stimulerer salmiakk og hjortetakksalt pust og sirkulasjon. Lukten går direkte opp i hjernen og virker umiddelbart oppkvikkende. Vi kan forestille oss luktevanنشuset fylt med luktesalt som "medisin" mot hodepine og besvimelse når vi vet hvilke stoffer det var tilsatt, og hvordan det virket. At snustobakken hadde den samme virkningen finner vi støtte til i den unge "Dunker-piken"s erfaringer.

Vi vet fra bondekonen i Seljord kirke at hun etter sigende ville ha besvimt ikke bare en gang, men gang på gang, om ikke hjelpen i form av et luktevanنشus fylt med et duftemne hadde kommet henne til unnsetning. I dagboken sin for søndag 21. juni 1809 skrev Moer Koren: "Jeg var meget syg i Kirken, og frygtede at besvime" (Koren, Lindbæk 1915:112). Besvime under "prædikenen" gjorde ikke den unge piken som Conradine Dunker kjente til, men tung i hodet og søvndyssen ble hun. Hun trengte en oppkvikker, og syntes snustobakk fungerte i situasjonen. Eksemplene synes å vise at luktevanنشusene og snusdåsene har vært brukt innenfor ulike sosiale samfunns-

sjikt i ”medisinsk sammenheng”, enten smertene og sykdomstilfellene oppsto i situasjoner av privat karakter, som under et middagsselskap, eller i mer offentlig sammenheng, som det kirkegang og gudstjenester var.

Tarmluft, dårlig ånde og råttten kroppslukt
Hvorvidt den forfriskende landluften var til noen særlig legende hjelp under de mange og lange måltidene samtidens velsituerte var med på rundt omkring på hverandres landeiendommer må vi kunne stille spørsmål til. Schwachs kroppslukt dunstet helt sikkert av både det ene og det andre etter den fyllekula han beskrev bryllupsfeiringen på Gjøvik som. At et salig blandet fødeinntak også måtte finne kanaler ut, er opplagt. Det er naturlig å tro at tarmluft, dårlig ånde og råttten kroppslukt hang i luften ved mangt et taffel, og at dunstene ivrig ble forsøkt døyvet, i redsel for å ramme seg selv og andre med den ”syke” luften selskapets gjester utsondret. En Københavnlige ble en gang tilskrevet med anmodning om å gi råd mot å slippe været, ”dette forbandende Onde” i selskapssammenheng (Mellemgaard 2001: 253):

Min kjære Hr. Doctor!
Veed de intet for de fordømte Vinde? Jeg er en Mand, der i en stille og sædelig Levemaade kunde henbringe mine Dage med min Familie, dersom vi ikke alle vare næsten bestandig plagede med Vinde. Naar jeg om Morgen med min Kone og trende Døttre har drukket Thee, saa gaaer enhver til sit Arbejde. Jeg til mit Vindue, hvor jeg seer Folk gaae forbie, min Kone til det Vindue lige over for mit, hvor hun har sit Sykekram, og mine tre Døttre til deres Syeramme midt i Stuen. Neppe have vi

sat os, før der begynder en Brumlen i Stuen, som om der var en Jødeskole inde. Snart spørger min Kone mig: Hva siger de mit Barn? Snart spørger jeg hende: Hvad behager de? Og svaret er altid: Intet; det er Vinde (Mellemgaard 2001:252).

Vi vet ikke om legen rekommanderte mannen og hans familie lukte vann og snustobakk for ondet de var rammet av. Men vi skal ikke se bort ifra at det i slike sammenhenger ble sniffet og snust fra både luktevannshus og snusdåser. Snifflingen og snusingen var en mulighet for samtidens ledende klasse til å kunne motkjempe den illeluktende og sykdomsbefengte luften kroppen utsondret – den farlige miasmen – for derpå å kunne hengi seg til mer lystbetont aktivitet.

Luktevannshus og snusdåser – sosial posisjonering

I 1756 gjorde Carl von Linné et skjellsettende forsøk på å systematisere lukter ut fra subjektive opplevelser som han antok å være mer eller mindre universelle. Linné delte lukter inn i sju kategorier: 1 som aromatisk krydret, 2 som balsamisk velduftende, 3 som muskaktig, 4 som hvitløksaktig, 5 som bukkaktig, 6 som frastøtende og 7 som ekkel. Flere av Linnés kategorier er interessante i vår sammenheng. Kategoriseringene ”frastøtende” og ”ekkel” ble brukt om lukten i byene (Corbin 1986, Myhre 2000). Og det bukkaktige og det muskaktige relaterte samtidens borgerskap og embetsstand til stank, mens de relaterte det balsamisk velduftende til duft (Corbin 1986, Classen 1993, Mellemgaard 2001).

Var det luktdistinksjoner blant byfolkets handelsstand, embetsstand og håndverkerstand? Vi vet ikke, men kan anta at

Luktevannshuset liggende i forkant luktet av en fyldig og søtlig lukt. Snusdåsen kan en gang i tiden ha vært fylt med snustobakk tilsatt Ammons salt og hjortetakksalt. Luktevannshuset stående på fot luktet svært stikkende av nellik.
 Foto: Anne-Lise Reinsfelt, Norsk Folkemuseum.

det var det, på bakgrunn av europeisk forskning som har påvist at hva som ble oppfattet som korrekt lukt blant borgerskap og bønder, endret seg i perioden ca. 1770–1820 (Corbin 1986, Classen 2003). Kan det ha vært slik at den økonomiske overklassen i Norge brukte luktevannshuset som et slavanhus og slo vannet over seg, sine klær og sine accessoarer, mens borgerskapets embetsstand og middelsstand, og bondestanden brukte luktevannshuset som svamphus og snuste inn lukten? Blant borgerskapet har de velstående handelspatrisierfamiliene hatt tilgang til import av parfymelukter gjennom sine utenlandske forbindelser, og vi må anta at moteduftene fra parfymehusene i Europa også har vært skvettet, dynket og sniffet blant de kondisjonerte her hjemme.

Den andre bruken, og langt mer utbredte, var altså bruken av luktevannshusene som svamphus med lukt man sniffet til. Denne bruken synes å ha hatt en bred sosial utbredelse, men allikevel med en viss forskjell mellom by og land. Berge i sin undersøkelse bygger sin uttalelse på funn i bygdebøker, og sier: ”Medan bydama nytta luktevatne drust naar ho stelte seg, til aa dynka hovud og haar, totte bondekona de

var skvette nok aa nippe til lukti naar ho sat i kyrkjestolen” (Berge 1925:539).

Samtidens dannede klasse etablerte det jeg vil kalle en *luktkodeks* knyttet til personlig hygiene og sosial status. Og det er i en slik lukstens orden vi kan lese at enkelte lukter i luktevannshusene kan ses i lys av forestillinger knyttet til kjønn og sosial klasse. Eksempelvis var det animaliske duftemnet musk mye brukt i alle sosiale sjikt, være seg i Norge eller i Europa i 1770- og -80-årene (Bøje 1950, Launert 1964, Berge 1925, Classen 1993). Men rundt 1800 degraderte borgerskapet musk til å bli en duft med lav sosial prestisje. I kampen mot farlig lukt fikk muskduften karakter av å være rå og vill. I dette kan vi legge redselen for animaliske, stinkende utsondringer og lukstens etter sigende assosiasjon til dyriske drifter knyttet til seksualitet. Musk ble betegnet som et afrodisiakum, og skulle vekke eller forsterke kjønnsdriften. At prostituerte brukte musk, skal ha ført til tabueringen av duftemnet. I dannet selskap passet duften ikke lenger naturlig inn, og forekom odør av musk i de bedrestiltes krets, ble det straks fattet mistanke til vedkommende persons personlige hygiene og sosiale status. Istedenfor ønsket borgerskapet å knytte de rene, friske blomsterduftene, som lavendel og sjasmin, og fioler og roser til sitt kvinneideal. Den borgerlige mentaliteten la derfor sin elsk på utvalgte vegetabiliske duftemner som utsondret lette blomsterdufter, og knyttet duftene til feminine konnotasjoner, eksempelvis utsondret rosenvann noe rent og uskyldig, og sjasmin noe yndig og feminint (Classen 1993, Englund 2004).

Det hadde vært interessant å vite hva slags duftemne luktevannshuset til Mari Nes var fylt med. Muligens var det krydderet nellik. Vi vet om nellik at det har vært brukt mot mer dramatiske sykdommer

som pest. Og spesielt interessant i vår sammenheng, at det har vært brukt mot forstoppelse, kvalme og hodepine, og mot besvimelse (Bøje 1950, Chevallier/ Granrud 2003). Var det nellik bondekvinnen som fikk låne luktevanنشuset til Mari Nes luktet på, vil dermed bruken av luktevanنشuset styrke hennes troverdighet som en kvinne nær ved å besvime. Var det derimot musk, et duftemne som effektivt slo i hjel dårlig kroppslukt, men som også ifølge elitens nyetablerte moralske syn, vekket attrå, ville bruken av luktevanنشuset tvert imot tillegge henne andre motiver.

Generelt er det de som hevder at 1700-tallets landsbygd var langt mindre følsom for lukt. Corbin (1986) har påpekt hvordan lukten fra mennesker og husdyr mer uproblematisk smeltet sammen her enn i byene. Allikevel ser vi at luktevanنشus og snusdåser forekom i bruk på bygda. Her kan vi trekke frem når de mer velstående bondekvinne satt i kirkebenken og kunne nippe til lukten beskyttet mot de mannlige bøndernes svette. Men skikken med luktevanنشus var omstridt på bygda, og bruken har ikke vært uproblematisk. Blant visse bondekvinner innenfor bondestanden vekket bruken av luktevanنشuset harme, og de bondekvinne som anvendte huset, kunne risikere sanksjoner i form av muntlig latterliggjøring fra sine egne. Vi ser også at bondekvinne som anvendte luktevanنشuset, brukte det langt mer måteholdent enn det de velsituerte kvinnene på landet og i byene gjorde. Berge forklarer det med at "han [bruken av luktevanنشus] var ein narreleg skikk" (Berge 1925:539). Blant sine egne ble norske bondekjerringer sett på som narraktige, og snakket om som "ei herme" hvis de tok etter de "franske" rokokkodamene, som etter norske bønder mening besvimte for den minste ting (Berge 1925:539).

Det å eie et luktevanنشus og en snusdåse må ha hatt en viss sosial spredning, og bruken av gjenstandene synes å ha inngått i et samvær der man også viste dem frem. La oss enda en gang vende tilbake til bondekvinne som under gudstjenesten i Seljord kirke " [...] fekk lukte i svanshuse av Mari Nes", og som ifølge seg selv hadde "kaami te daana daan i daan" om hun ikke hadde fått den muligheten. Luktevanنشuset ble her beskrevet brukt i en konkret situasjon der hensikten med bruken var å forhindre besvimelse. I situasjonen som oppsto, kom luktevanنشuset henne til unnsetning, og reddet henne fra ikke bare én gang å besvime, men fra gjentatte ganger. Men kan det ikke tenkes at hun bevisst også overdrev situasjonen for å finne en mulighet til å bruke luktevanنشuset som en sosial markør overfor de øvrige tilstedeværende?

At det kunne være flere som tok i bruk det samme huset og den samme dåsen indikerer at ikke bare innholdet, men også gjenstandenes utseende og form trolig har hatt både visuell og kulturell betydning. For selv om luktevanنشusene og snusdåsene innenfor sine egne produktgrupper har mange felles trekk i form, dekorbruk og materialvalg, viser nærstudier likevel stor kvalitetsforskjell, som helt sikkert avspeiler eierens økonomiske og kulturelle kapital. Har luktevanنشus i deres ulike former, for eksempel hjerteformer eller ikke, bruken av dekor som kartusjer og turtelduer vært finere distinksjoner? Jeg vil tro at Lars Andersen, som i begynnelsen av 1770-årene bestilte det hjerteformete luktevanنشuset han ønsket å gi til sin tilkommende i gave mellom kjærestefolk, forlot sølvsmed Møbus i Kragerø med vissnet om at hans Anna Maria ville få et luktevanنشus hun kunne bære med stolthet, og som i bruk signaliserte ekteparets sosiale status.

Har snusdåser dekorert med de mer svulmende rocailler og lubne puttier på distinkt vis synliggjort eierens sosiale posisjon i samtiden? Ifølge Bramsen (1965) brukte norske bønder hjemmeproduserte snusflasker i horn og bjørk istedenfor sølvdåsene laget i byene. I kirken satt embetsstand og bønder på forskjellig plass i kirkerommet. Det i seg selv er en distinksjon mellom de to samfunnssjiktene. At kirkegjengere fra begge stender måtte opp med snusdåsene i løpet av seremonien, kan vi være temmelig sikre på. At snusdåsenes materialvalg, utførsel og form ytterligere forsterket en sosial avstand mellom embetsmannen og bonden, kan med sannsynlighet ha vært tilfelle. Om "Dunkerpiken" gikk til kirke på landsbygda, levnet snusdåsen hun tok frem samtiden liten tvil om blant hvem hun "hørte hjemme".

Luktevannshuset i bruk i perioden ca. 1770–1820 synes å ha vært forbeholdt kvinner. Derimot har bruken av snusdåser vist seg å være kjønnsoverskridende innenfor den samme perioden, da både kvinner og menn har anvendt snustobakk. Hans Chrysties datter Dorothea, født i 1763, og som med tiden ble en gammel dame i Brevik, brukte snustobakk i hele sitt liv. Skriften kan fortelle at hun var svært prat-som, og at de eneste gangene hun tidde stille var når hun tok seg en pris (Albretsen 1929:62). Vi ser imidlertid at den kjønns-overskridende bruken av snustobakk, og med den snusdåsenes anvendelse, avtar mot slutten av perioden, som konsekvens av elites endringer i synet på hva som sømmet seg samtidens kvinner. Blant borgerskap og embetsstand ble det ikke lenger sett på som dannet om kvinner i offentlighet tok frem snusdåsene og sniffet snustobakk. Sammen med dannelsesidealet endret også synet på hva som var kvinnelig skjønnhet seg. Menn fant det ikke lenger attraktivt at kvinners

nesebor var belagt med snustobakk, og betraktet kvinner med "trynemel" under nesen som uskjønne (Bramsen 1965). Kan hende den ettergivne faren som Conradine Dunker nevner, hadde de nye idealene i tankene da han først nektet datteren å bruke snustobakk?

Stank og duft og odørenes materialitet

Innledningsvis skrev jeg at jeg ville sette luktevannshuset og snusdåsen i sentrum for en kulturhistorisk undersøkelse, i håp om å frembringe mer kunnskap om menneskers forhold til lukt – til stank og duft – i Europa generelt og Norge spesielt i perioden ca. 1770–1820. Det finnes titalls luktevannshus og snusdåser i Norsk Folkemuseums gjenstandssamling. Men ingen analyser har satt gjenstandene inn i en lukt-kontekstuell sammenheng. Den engelske historikeren Peter Burke (1983:127) påpeker hvor vesentlig det er at vi for å kunne forstå kulturelle fenomener ikke løsriver et fenomen fra sin sammenheng. Burke (1983) skriver:

För att förstå en kulturföreteelse måste vi placera den i sitt sammanhang, det vill säga i sin fysiska eller sociala miljö, offentlig eller privat, inomhus eller utomhus, ty detta fysiska rum bidrar till att strukturera de händelser som utspelas i det (Burke 1983:127).

Undersøkelsen jeg har gjort viser at perioden ca. 1770–1820 hadde et konkret forhold til lukt. Og at samtidens elite etablerte en lukstens orden som definerte lukter som god og dårlig lukt, der stank ble definert som dårlig lukt, noe negativt og farlig, og duft som god lukt, noe positivt og velgjørende. Den usunne stanken var åpenbar i byene, mens den sunne duften lot seg merkes på landet.

Stanken fra gata var reell. De fysiske miljøene stinket. Men det var ikke gatene alene som luktet vondt. Luktet gjorde også de mennesker som frekventerte gatemiljøene. Ifølge vitenskapen lå farene for sykdom og død i både den syke luften i de fysiske bymiljøene, og i menneskene selv, i deres pust og kroppslige utsondringer. Elite, embetsstand og borgerskap fant egne veier ut av uføret: De dynket seg i store mengder parfyme og eau de cologne i sin følsomhet for stank, med dirkede forbindelse til miasme – redselen for usunne dunster (Corbin 1986, Englund 2004).

At luktevanنشus og snusdåser har vært i bruk blant byenes kondisjonerte når de har beveget seg gatelangs, tolker jeg som selvfølgelig, som en praktisk måte å beskytte seg mot "stanken fra gata" på. Men bruken av luktevanنشuset og snusdåsen i gatebildet handler om mer enn praktisk nytte. Følger jeg Burkes teori i verket *Folklig kultur i Europa 1500–1800* (1983) der Burke bruker folkekulturen som omdreiningspunkt for en teoretisering som viser hvordan en separasjon mellom overklasse- og underklassekulturen oppstår, har bruken av luktevanنشus og snusdåser en sosial funksjon som tydelig forkastet vanlige menneskers kultur (Burke 1983:304). For de kondisjonerte forandret gatebildet med sine mer kultiverte vaner, en ny og mer selvbevisst måte å opptre på, tillært fra og utformet i etikettebøkene. Jeg vil mene at bruken av luktevanنشus og snusdåser utover den rent praktiske, var en måte for byenes finere naser å legitimere sine privilegier og sin annerledeshet på.

Vi har sett at borgerskapet har benyttet klassifiseringen av lukt som god og dårlig til en sosial posisjonering, der de selv luktet godt og allmuen luktet vondt. Borgerskapet knyttet god lukt til renslighet, mente seg selv renere enn andre og så rene og vakre ut

i sine elegante påkledninger og kunstferdige frisyre. Artikkelen har vist at dette nok var et visuelt bedrag, et anslag av det Englund betegner som optisk renslighet (Englund 2004).

Borgerskapets idé om at de luktet bedre enn andre hadde ikke den velgjørende sunnhetsgevinsten som forskånet dem fra en rekke fysiske plager livsførselen påførte dem. Vi har sett hvordan en utbredt selskapelighet førte til ubehageligheter som hodepine, besvimelse, tarmluft, dårlig ånde og råttne kroppslukt. Luktevanنشus og snusdåser har klart hatt betydning i "medisinske" sammenhenger, og gjenstandene har mest sannsynlig vært i bruk når eksempelvis hodet svimlet og magen rumlet. Artikkelen viser at behovet for "medisin" kunne inntre i ulike sosiale rom, være seg i de mer private gemakker eller i kirkerommets offentlighet.

Luktevanنشus og snusdåser har vært bestillingsarbeider utført av sølv- og gullsmeder i byene, og laget for et samfunnsjikt som hadde økonomisk mulighet til å betale for dem. Sølvarbeidene ble derfor aldri allemannseie, men de har hatt en viss sosial utbredelse. Luktevanنشus har vært brukt av både by- og bondekvinne. Men for enkelte bondekvinne kunne bruken by på problemer. Ikke alle i bondestanden kunne akseptere at deres egne opptredte som de "jålete" bydamene, og sanksjoner kunne skje. Kildene kobler aldri menn til bruken av luktevanنشus. Snusdåsen var derimot mannens, men ikke mannens alene. Også kvinne har anvendt snusdåser.

Jeg mener at luktevanنشusene og snusdåsenes sosiale funksjon som et tegn på forskjell mellom høy og lav i byen har hatt sin parallell også innenfor embetsstand og borgerskap, og mellom embetsstand og bønder på bygdene. Det må ha vært en sosial pre-

stisje i å eie og anvende, og ikke minst i å vise frem luktevanنشus og snusdåser, for å statuere brukerens økonomiske og/ eller kulturelle kapital. I den sosiale funksjonen spilte også etikette og omgangsform inn. Det var et eget raffinement knyttet til kunsten å snuse dannet (Berge 1925:541). Og ikke minst, ære og status sto på spill i forhold til hvilke duftemner luktevanنشusene var fylt med. Muskduften var først alles, men ble sosialt nedgradert av borgerskapet. Byens prostituerte og bondekvinnene fortsatte bruken av musk, mens bydamene og de velsituerte på bygdene istedenfor omgav seg med lette urte- og blomsterdufter.

Sølvsmedenes protokoller viser at det ble produsert langt færre luktevanنشus og snusdåser i årene etter 1820. Rundt 1850 er luktevanنشuset så godt som borte fra bestillingslistene. Noe som kan tilskrives nytt motebilde med empirekjolen, og endringer i kroppshygiene. Heller ikke snusdåsen var like etterspurt utover på 1800-tallet. Vi vet at samtiden endret syn på kvinner som brukte snustobakk, fra å være ansett som noe naturlig til å bli sett på som lite kvinnelig. Etter hvert inntreier en ny snusskikk. Inhalering av snus blir "umoderne". Istedenfor legges snusen i munnen, og "alle" begynte å snuse på denne måten, dog ikke de mer velstående. Blant velsituerte erstattet sigaretter og pipetobakk snustobakken.

Jeg har lest memoarene til Conradine Dunker (1871), Conrad Nicolai Schwach (1992) og Moer Koren (1915), holdt i hånden og snust lenge og vel på utvalgte luktevanنشus og snusdåser, og lest fag- og skjønnlitteratur for å etablere et kildegrunnlag som i størst mulig grad kunne underbygge den analysen jeg har gjort. Spesielt interessant har det vært å studere koblingen mellom det sosiale og det materielle. Og slik jeg har analysert det materia-

let jeg har hatt tilgjengelig, mener jeg å påvise at luktevanنشus og snusdåser har inngått i mer komplekse og sammensatte situasjoner enn antatt. Luktevanنشus og snusdåser har i sin samtid vært nødvendige. De har vært nytelse. De har vist sosial posisjon, og kan leses som odørmarkører mellom klasser og mellom kjønn. Og det har vært et mønster i de situasjoner de har vært i bruk. Forfatteren Carl-Johan Vallgren valgte i romanen *Den vidunderlige kärlekens historia* (2003) å stille seg åpen til om det passet seg en dommer å dynke sin hake med godlukt like før en biskop skulle henges. Ja, var det passende?

Referanser

- Albretsen, Carl P.A. 1929. *Fra Brevik i gamle Dager*. Utgitt av Breviks historielag, Brevik.
- Andersen, Ellen 1986. *Moden 1790–1840 : Danske dragter*. Nyt Nordisk Forlag, København.
- Benzon, Gorm 1979. *Kærestegaver*. Thanning & Appel, Herning.
- Berge, Rikard 1925. *Norskt bondesylv*. Forlagt av Erik Gunleikson, Risør.
- Bramsen, Bo 1965. *Nordiske snusdåser : på europeisk baggrund*. Politiken, København.
- Bruun, Carl 1901. *Kjøbenhavn : En illustreret skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner*. Thiele, Kbhvn. [Online] www.ere.mit.dk/ebog/bkh/3/bkh3_tit.html [Nedlastet 17.09.09]
- Burke, Peter 1983. *Folklig kultur i Europa 1500–1800*. Författarförlaget, Malmö.
- Bøje, Chr.A. 1950. *Balsambøsser og hovedvandsøg*. Rosenkilde og Bagger, København.
- Classen, Constance 1993. *Worlds of sense : Exploring the senses in history and across*

- cultures. Routledge, London.
- Classen, Constance, Howes, David, Synnott, Anthony 1994. *Aroma : The Cultural History of smell*. Routledge, London.
- Corbin, Alain 1986. *The Foul and the Fragrant : Odor and the French Social Imagination*. Cambridge, Massachusetts.
- Dunker, Conradine B. 1871. *Gamle Dage : Erindringer og tidsbilleder*. Thieles Bogtrykkeri, Kjøbenhavn.
- Englund, Peter 2004. *Förflutenhetens landskap : historiska essäer*. Atlantis, Stockholm. (Førsteutgaven utgitt 1991.)
- Fossberg, Jorunn 1994. *Norske sølvstempler: gullsmedhåndverk i byene på Østlandet før 1870*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Hauge, Hans Nielsen 1816. *Hans Nielsen Hauges Reiser og vigtigste Hændelser : beskrevet af ham selv*. Grøndahl, Christiania.
- Knutsson, Johan 1995. "Kärleksgåvor". I: *Fataburen. I glädje och sorg*, s. 170-189. Nordiska Museets och Skansens årsbok. Stockholm.
- Koren, Christiane, Lindbæk, Sofie Aubert 1915. *Moer Korens dagbøger : ved Sofie Aubert Lindbæk : Bind I 1808-1810 : Bind II 1813-1815*. Aschehoug, Kristiania.
- Launert, Edmund 1974. *Scent and Scent Bottles*. Barrie & Jenkins, London.
- Lindgärde, Valborg & Mansén, Elisabeth 1999. *Ljuva möten och ömma samtal : Om kärlek och venskap på 1700-talet*. Atlantis, Stockholm.
- Mellemgaard, Signe 2001. *Kroppens natur : Sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år*. Museum Tusculanums Forlag, København.
- Melvold, Erik Oluf 2005. *De gamle første-der*. [Online] www.oslobyesvel.no. [Nedlastet 04.04.2007]
- Myhre, Jan Eivind 2000. "Småby og hovedstad. 1814-1840-årene". I: *Oslo bys historie. Hovedstaden Christiania, fra 1814 til 1900*, vol. 3, s. 7-176. J. W. Cappelens forlag AS, Oslo. (Førsteutgaven utgitt 1990.)
- Schwach, Conrad Nicolai, Stubhaug, Arild (red.) 1992. *Conrad Nicolai Schwach : Erindringer af mit Liv : et tidsbilde fra Norge 1790-1830*. Kilden Forlag, Varhaug.
- Sunde, Torgunn 1999. *Festegaver, kjærestegaver, friergaver : Fra Telemark*. Laget, Skien.
- Süskind, Patrick 1995. *Parfymen : Historien om en morder*. Norbok a.s. Oslo/Gjøvik. (Førsteutgaven utgitt 1985.)
- Telste, Kari 2009. "Frihet og fangenskap. Hans Nielsen Hauge, rådhusarresten i Christiania og frihetsberøvelsens materialitet". I: Naguib, Saphinaz Amal og Rogan, Bjarne (red.). *Materiell kultur og kulturens materialitet*. Planlagt utgivelse 2010.
- Vallgren, Carl-Johan 2003. *Den vidunderliga kärlekens historia*. Albert Bonniers Förlag AB, Stockholm. (Førsteutgaven utgitt 2002.)
- www.shenet.se 2007. *Europeisk parfymeri 1000 - 1900*. [Online] www.shenet.se/recept/parfymtradeur.html. [Nedlastet 04.01.2007]